

Το ζήτημα της πολιτικής επιστράτευσης και οι πολιτικές του διαστάσεις

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος υπήρξε ένας ολοκληρωτικός πόλεμος. Η διεξαγωγή του απαίτησε μια πρωτόγνωρη για την ανθρώπινη ιστορία πολεμική κινητοποίηση κοινωνιών και την εντατικοποίηση στην εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών προς όφελος της πολεμικής βιομηχανίας. Μια από τις βασικές παραμέτρους που συνέδεαν τις μάχες στις παγωμένες στέπες της Σοβιετικής Ρωσίας ή στην έρημο του Τομπρούκ, με την καθημερινότητα των πολιτών στο κατεχόμενο Παρίσι ή την Αθήνα, ήταν οι ανάγκες που δημιουργούσε ο πόλεμος σε πρώτες ύλες και κυρίως σε εργατικά χέρια. Με άλλα λόγια, η οικονομική διάσταση του πολέμου, υπήρξε μια από τις κεντρικές παραμέτρους που καθόριζαν τις ζωές εκατομμυρίων πολιτών στις κατεχόμενες από τις δυνάμεις του Άξονα χώρες.

Το 1943, η δυσμενής εξέλιξη του πολέμου για τους Γερμανούς - μετά τη συνθηκολόγηση του Στρατάρχη Πάουλους (Friedrich Paulus) στο Στάλινγκραντ στις 2 Φεβρουαρίου 1943 και τη διαφαινόμενη ήττα των στρατευμάτων του Στρατάρχη Ρόμμελ (Erwin Rommel) στο μέτωπο της Βορείου Αφρικής - έφερε τους κατοίκους των κατεχόμενων ευρωπαϊκών κρατών αντιμέτωπους με τον κίνδυνο της πολιτικής επιστράτευσης. Οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες του γερμανικού στρατού σε έμπυχο δυναμικό, μετακύλησαν μέρος του κόστους της συνέχισης του πολέμου στους πολίτες των κατεχόμενων χωρών, οι οποίοι καλούνταν πλέον να καλύψουν τις θέσεις εργασίας που εγκατέλειπαν οι Γερμανοί εργάτες για να σταλούν στα μέτωπα του πολέμου. Η εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού των κατεχόμενων χωρών και ιδιαίτερα της Ρωσίας, της Πολωνίας και της Γαλλίας, έλαβε τα δύο τελευταία χρόνια του πολέμου τεράστιες διαστάσεις. Σύμφωνα με τον Ulrich Herbert, οι ξένοι εργάτες στη χιτλερική Γερμανία ξεπέρασαν τα 7.000.000 το 1944, ενώ σε όλη τη διάρκεια του πολέμου

υπολογίζεται ότι στα εργοστάσια του Ράιχ εργάστηκαν περίπου 15.000.000 ξένοι εργάτες.¹

Η επιδείνωση των σχέσεων κατακτητή-κατακτημένου, λόγω των δυσμενών για τις δυνάμεις του Άξονα στρατιωτικών εξελίξεων, καταγράφεται σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Ο Ζακ Σεμελέν μελετώντας τη γερμανική κατοχή στη δυτική Ευρώπη, κάνει λόγο για τον «αργό εκφυλισμό των σχέσεων κατακτητή-κατακτημένου λόγω των βαρύτατων απαιτήσεων του κατακτητή».² Σε ότι έχει να κάνει με την ελληνική περίπτωση, οι προσπάθειες των γερμανικών αρχών κατοχής για την εκμετάλλευση του ελληνικού εργατικού δυναμικού, έλαβαν τέσσερις μορφές.

Η πρώτη αφορούσε τις δεκάδες χιλιάδες Ελλήνων που εργάζονταν στις επιταγμένες από τους κατακτητές εγχώριες μονάδες παραγωγής και τα οχυρωματικά έργα. Η διοχέτευση του συνόλου των ούτως ή άλλως περιορισμένων πρώτων υλών και ενέργειας στις επιταγμένες μονάδες παραγωγής και ο διοικητικός κατακερματισμός της χώρας, οδήγησε σε μαζικό κλείσιμο ή υπολειτουργία όλων των αδιάφορων για τους κατακτητές βιομηχανιών και βιοτεχνιών καθώς και των εμπορικών καταστημάτων. Η κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας καθώς και τα «πλούσια» μεροκάματα που προσέφεραν οι κατακτητές στις επιταγμένες μονάδες παραγωγής, επιβαρύνοντας τον ελληνικό κρατικό προϋπολογισμό, έστρεψε σε αυτές το εργατικό δυναμικό της Αθήνας και του Πειραιά. Για να γίνουν κατανοητά τα μεγέθη, στα εργοστάσια των γερμανικών εταιριών Jumo (Junkers Motors), BMW και Daimler-Benz που είχαν στεγαστεί στις εγκαταστάσεις του καλυκοποιείου Μαλτσινιώτη στον Υμηττό και επισκευάζαν κινητήρες των γερμανικών πολεμικών αεροπλάνων, εργάζονταν 5.000 περίπου άτομα. Στο ναυπηγείο Βασιλειάδη στον Πειραιά, όπου επισκευάζονταν γερμανικά

1 Ulrich Herbert, *A History of Foreign Labor in Germany, 1880–1980: Seasonal Workers/Forced Laborers/Guest Workers*, University of Michigan Press, 1990, παρατίθεται στο Panikos Panayi, «Exploitation, Criminality, Resistance. The Everyday Life of Foreign Workers and Prisoners of War in the German Town of Osnabruck, 1939-1949», *Journal of Contemporary History* 40, 2005, σ. 483.

2 Ζακ Σεμελέν, *Άσπλοι απέναντι στον Χίτλερ. Η αντίσταση των πολιτών στην Ευρώπη 1939-1943*, Χριστίνα Ξανθοπούλου (μτφ.), Αθήνα, Χατζηνικολή, 1993, σ. 135.

πολεμικά πλοία, απασχολούνταν 500 με 600 άτομα, στα ναυπηγεία του Περάματος περίπου 1.500, ενώ περίπου 3.700 άτομα απασχολούνταν σε 13 μεγάλα ιδιωτικά μηχανουργεία που συνεργάζονταν με τα επιταγμένα ναυπηγεία.³ Μόνο οι εργάτες που απασχολούνταν στην επισκευή των πολεμικών πλοίων των δυνάμεων κατοχής, ξεπερνούσαν τις 12.000, ενώ στο επιταγμένο εργοστάσιο λιπασμάτων στον Πειραιά απασχολούνταν 2.500 εργάτες.⁴ Τέλος, στο επίσης επιταγμένο εργοστάσιο των αδελφών Λαναρά στο Περιστέρι, εργάζονταν περίπου 3.500 άτομα και άλλα περίπου 700 στο ανθρακωρυχείο Περιστερίου που είχε περάσει σε ιταλικά χέρια.⁵ Στα ίδια επίπεδα κινούνταν και ο αριθμός αυτών που απασχολήθηκαν από τις γερμανικές τεχνικές εταιρείες για την επισκευή και συντήρηση των σκαφών της γερμανικής πολεμικής αεροπορίας, αλλά και για τη λειτουργία των τριών αεροδρομίων που χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί στην Αττική (Χασάνι, Ελευσίνα και Τατόι). Με τους πλέον μετριοπαθείς υπολογισμούς, τουλάχιστον 30.000 Έλληνες εργάτες, δηλαδή ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού της Αθήνας και του Πειραιά, χρησιμοποιήθηκαν από τις κατοχικές δυνάμεις στα λιμάνια, τα αεροδρόμια, τα ναυπηγεία, τα μηχανουργεία, τα επιταγμένα εργοστάσια, αλλά και στα οχυρωματικά έργα της Αττικής.⁶

Η δεύτερη μορφή εκμετάλλευσης του ελληνικού εργατικού δυναμικού ήταν η εθελοντική αποστολή Ελλήνων στα γερμανικά εργοστάσια, μέσω των γραφείων ευρέσεως εργασίας που συστάθηκαν από τις γερμανικές αρχές και το αρμόδιο ελληνικό υπουργείο. Πριν ακόμη την ύφεση του φονικού κατοχικού

3 CAB 81/148/1, Intelligence Section Operations (ISO), *Report On Greece. Resources, Railways, Roads, Aviation*, Νοέμβριος 1943, British National Archives, London.

4 Διοικητική έκθεση του συνταγματάρχη Βάλτερ Βάιγκολντ, επιτελάρχη στη στρατιωτική διοίκηση Νότιας Ελλάδας, για το διάστημα Ιούλης-Σεπτεμβρίου 1942 με ημερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1942, παρατίθεται στο Μάρτιν Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991, σ. 143.

5 Νίκος Σφακιανάκης, *Το Περιστέρι στην Ανίσταση 1941-1944*. Και μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγιά, Αθήνα, αυτοέκδοση, 1993, σ. 47-53.

6 Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Χρήστου Χατζηιωσήφ, σε πανελλαδικό επίπεδο τουλάχιστον το 10% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού εργαζόταν για την πολεμική προσπάθεια των δυνάμεων του Άξονα, Χρήστος Χατζηιωσήφ «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944» στο *Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1993, σ. 153.

λιμού, οι γερμανικές αρχές κατοχής έσπευσαν να εκμεταλλευτούν την εφιαλτική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην Αθήνα, προσφέροντας εργασία στους λιμοκτονούντες κατοίκους της. Σε ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε τη σημαδιακή ημέρα της πρωτομαγιάς του 1942, το Υπουργείο Εργασίας ανέφερε: «παρουσιάζεται μοναδική ευκαιρία εις τους Έλληνας εργάτας και εργάτριας να μεταβούν εις Γερμανίαν και αναλάβουν εργασίαν. [...] Ο Έλλην εργάτης δύναται ν' αποστείλη εις την οικογένειάν του μέχρι 100 μάρκων μηνιαίως. [...] Γίνονται δεκτοί εργάται και εργάτριαι ειδικευμένοι και μη ηλικίας 18 μέχρι 45 ετών. [...] Αι εγγραφαί άρχονται από σήμερον εις τα γραφεία της επιτροπής (οδός Στουρνάρα 33)».⁷ Οι αυξανόμενες ανάγκες των Γερμανών σε εργατικά χέρια αποτυπώνονται στους αριθμούς των αποστολών, που ξεκινούσαν με τραίνο από το σταθμό Λαρίσης και με ενδιάμεσους σταθμούς συνήθως σε Λάρισα και Θεσσαλονίκη, συνέχιζαν την πορεία τους προς την Αυστρία και τη Γερμανία. Το 1942 πραγματοποιήθηκαν 11 εθελοντικές αποστολές Ελλήνων εργατών στη Γερμανία, το 1943 εννέα, ενώ το 1944 πραγματοποιήθηκαν 18 εθελοντικές αποστολές και τουλάχιστον δύο ακόμη που απαρτίζονταν από πολίτες που είχαν συλληφθεί κατά τη διάρκεια των μεγάλων μπλόκων του καλοκαιριού του 1944.

Όταν πλέον οι ανάγκες του πολέμου απαιτούσαν μια οριστική λύση του ζητήματος της εξεύρεσης εργατικής δύναμης, οι γερμανικές αρχές κατοχής επιχείρησαν να εφαρμόσουν την τρίτη μορφή εκμετάλλευσης του ελληνικού εργατικού δυναμικού, εισάγοντας το μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης τον Ιανουάριο του 1943. Συγκεκριμένα, η διάταξη της 30^{ης} Ιανουαρίου 1943 «Περί Γενικής υποχρεωτικής εργασίας του Ελληνικού Πληθυσμού», περιείχε μια σημαντική ασαφή διατύπωση που οδήγησε στις μεγάλες κινητοποιήσεις. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο της διάταξης: «Έκαστος κάτοικος της Ελλάδος ηλικίας από 16 μέχρι 45 ετών είναι υποχρεωμένος εάν το απαιτήσουν αι περιστάσεις, ν' αναλάβη υποδεικνυόμενη εις αυτόν εργασίαν δια Γερμανικάς ή ιταλικάς υπηρεσίας. Ιδίως είναι υποχρεωμένος να παρουσιάζεται με ακρίβειαν εις

⁷ *Πρωία*, 1 Μαΐου 1942.

την εργασία, να τηρή τας ώρας εργασίας και να παρέχη απόδοσιν εργασίας ανταποκρινομένην προς τας σωματικές του δυνάμεις. Οι άνδρες είναι υποχρεωμένοι να εργασθούν και έξω του τόπου της μονίμου κατοικίας των, συγκεκριοτημένοι εις συμβιωτικές ομάδας στρατοπέδου, εάν απαιτηθή τοιούτον».⁸ Η ασαφής διατύπωση αφορούσε την αναγκαστική εργασία εκτός του τόπου κατοικίας με τη συγκρότηση συμβιωτικών ομάδων, καθώς π.χ. για τους Αθηναίους αυτό μπορούσε να σημαίνει αναγκαστική εργασία στα επιταγμένα από τους Γερμανούς ορυχεία της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά και σε εργοστάσια της Γερμανίας.

Ουσιαστικά το μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης απειλούσε δεκάδες χιλιάδες οικογένειες. Η αποστολή χιλιάδων γυναικών και κυρίως ανδρών στη Γερμανία, δεν θα στερούσε από τις οικογένειές τους μόνο την υλική και ψυχολογική στήριξη που αυτοί πρόσφεραν, αλλά θα απειλούσε άμεσα την ίδια τους τη ζωή, λόγω των άθλιων συνθηκών εργασίας και των συνεχών αεροπορικών βομβαρδισμών των βιομηχανικών περιοχών από τους συμμάχους. Η σημασία της επιτυχίας της ελληνικής Αντίστασης ενάντια στο μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης, γίνεται καλύτερα κατανοητή αν συγκριθεί με τα όσα ακολούθησαν την εισαγωγή του ίδιου μέτρου (Relève) το καλοκαίρι του 1942 στη Γαλλία. Παρά τις αντιδράσεις (απεργίες) και την απροθυμία των τοπικών αρχών να εφαρμόσουν το μέτρο, μόνο το δεύτερο εξάμηνο του 1942, 240.000 Γάλλοι εργάτες αναχώρησαν για τα εργοστάσια της Γερμανίας. Σε αντίθεση με την ελληνική, η γαλλική Αντίσταση δεν κατάφερε να αποτρέψει την εφαρμογή του μέτρου, συγκροτώντας ένα κοινωνικό μέτωπο εναντίον του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση προστριβών στο εσωτερικό της γαλλικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Robert Gildea, σημαντικό μέρος των αντιδράσεων από την πλευρά των υποψηφίων προς επιστράτευση εργατών, στράφηκε ενάντια σε διατάξεις του μέτρου που προέβλεπαν την εξαίρεση αγροτών και φοιτητών από

8 ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κουτί 244 «Μικρή Συλλογή Εθνικής Αντίστασης 1941-1945», φακ. «Κυβέρνηση και αρχές κατοχής».

την επιστράτευση. Η άρση των εξαιρέσεων το καλοκαίρι του 1943, ικανοποίησε τους εργάτες οι οποίοι έβλεπαν πλέον αγρότες και φοιτητές να αναχωρούν μαζί τους για τα εργοστάσια της Γερμανίας.⁹

Η τέταρτη και χρονικά τελευταία πρακτική εκμετάλλευσης του ελληνικού εργατικού δυναμικού, συνδέεται άμεσα με την αντικομμουνιστική σταυροφορία που ανέλαβαν τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής η δωσίλογη κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη σε στενή συνεργασία με τις αρχές κατοχής. Τα περίφημα μπλόκα της Κατοχής αποτέλεσαν ένα «πολύτιμο» εργαλείο στα χέρια των εχθρών του λαϊκού κινήματος. Με τα μπλόκα, η κυβέρνηση Ράλλη και οι αρχές κατοχής κατάφεραν ταυτόχρονα να τρομοκρατήσουν τον άμαχο πληθυσμό, να εξοντώσουν εκατοντάδες αντιστασιακούς και να στείλουν χιλιάδες ομήρους στα γερμανικά εργοστάσια προς εργασία. Στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν ταυτόχρονα την ανάγκη για εργατικά χέρια και την καταστολή του εαμικού αντιστασιακού κινήματος, οι γερμανικές αρχές κατοχής, όπως φαίνεται και στην περίπτωση τηλεγραφήματος του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα, κατέφυγαν στη λύση των μαζικών συλλήψεων με τη διενέργεια μπλόκων:

«Ο Στρατιωτικός Διοικητής Ελλάδας με παρακάλεσε σήμερα να σας αναφέρω ότι σκοπεύει, σαν μέτρο ασφάλειας εναντίον εσωτερικών ταραχών στην Αθήνα, σε περίπτωση (σ.σ. συμμαχικής) εισβολής, να διατάξει από τώρα την προληπτική σύλληψη από κομμουνιστικές αθηναϊκές συνοικίες όλων των ανδρών ηλικίας μεταξύ 16 και 50 χρόνων, εφόσον δεν εργάζονται για τη γερμανική Βέρμαχτ ή άλλα γερμανικά συμφέροντα, και να τους στείλει αμέσως για δουλειά στη Γερμανία».¹⁰

9 Robert Gildea, *Marianne in Chains. In Search of the German Occupation of France 1940-1945*, London, Pan Books, 2003, σ. 285-295.

10 Έκθεση για την εσωτερική πολιτική κατάσταση με ημερ. 5-12-1943 του υποστράτηγου Άουγκουστ Βίντερ, επιτελάρχη της Ομάδας Στρατιών Ε, για το Νοέμβριο του 1943, παρατίθεται στο Ζέκεντορφ, *Η Ελλάδα*, σ. 235.

Η ταξική, όπως την ονομάζω, γεωγραφία των μπλόκων αντανάκλα τις κύριες εστίες ανάπτυξης του εαμικού αντιστασιακού κινήματος. Όλα τα μεγάλα μπλόκα που σχεδιάστηκαν από αξιωματούχους του Υπουργείου Εσωτερικών και της Χωροφυλακής και υλοποιήθηκαν από τα Ευζωνικά Τάγματα Ασφαλείας υπό την εποπτεία Γερμανών αξιωματικών, πραγματοποιήθηκαν σε προσφυγικές και παράλληλα εργατικές συνοικίες το καλοκαίρι 1944: σε Νέα Ιωνία, Γούβα, Περιστέρι, Βύρωνα, Κατσιπόδι, Δουργούτη, Νέα Σμύρνη, Κοκκινιά και Καλλιθέα, σε διάστημα μόλις δύο μηνών θα συλληφθούν περίπου 10.500 και θα εκτελεστούν επιτόπου περίπου 430 άτομα. Από αυτά, 2.500 περίπου άτομα στάλθηκαν προς εργασία στη Γερμανία.

Η απόσυρση του μέτρου της πολιτικής επιστράτευσης υπήρξε η μεγαλύτερη πολιτική νίκη του εαμικού αντιστασιακού κινήματος κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ήταν μια νίκη που προσέδωσε τεράστιο κύρος στο ΕΑΜ και διαμόρφωσε ευνοϊκότερες συνθήκες για την περαιτέρω ανάπτυξη της λαϊκής αντίστασης, καθώς με αυτή τη νίκη το ΕΑΜ κέρδισε τη μάχη της «κοινής γνώμης». Μετά την απόσυρση του μέτρου, η Αντίσταση από πιθανότητα έγινε λύση και ανάγκη για εκατοντάδες χιλιάδες Αθηναίους, κάτι που πιστοποιείται και από την τεράστια αριθμητική ανάπτυξη που γνώρισαν οι εαμικές οργανώσεις μέσα στο 1943. Οι κατακτητές και οι Έλληνες συνεργάτες τους έβλεπαν ότι πλέον δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν με πολιτικά μέσα ένα λαϊκό κίνημα που γίνονταν μαζικότερο και πιο δυναμικό και βρισκονταν σε θέση να αμφισβητήσει ευθέως την πολιτική τους. Η ήττα της απόσυρσης του μέτρου της πολιτικής επιστράτευσης αποτελεί σημείο καμπής για την πολιτική των δυνάμεων κατοχής στην Αθήνα. Λίγες ημέρες αργότερα, ο δωσίλογος πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος αντικαταστάθηκε από τον μοναδικό Έλληνα πολιτικό που ανέλαβε την πρωθυπουργία κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Οι γερμανικές αρχές κατοχής αναζήτησαν στο πρόσωπο του Ιωάννη Ράλλη τον άνθρωπο που θα αναλάμβανε την ένοπλη καταστολή του λαϊκού κινήματος χωρίς να υπολογίζει τις συνέπειες που αυτή η πολιτική θα είχε για την ελληνική κοινωνία. Η δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας και ο μετασχηματισμός της Χωροφυλακής και της

Αστυνομίας Πόλεων από όργανα τήρησης της τάξης σε αντιαμικά τάγματα εφόδου, δίχασε βαθιά την ελληνική κοινωνία. Η δράση των Σωμάτων Ασφαλείας, που άφησε πίσω της περισσότερους από χίλιους νεκρούς στην Αθήνα,¹¹ προκάλεσε ένα ακόμη συλλογικό τραύμα στην ελληνική κοινωνία μετά από αυτό του κατοχικού λιμού, δύο χρόνια πριν. Στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει την «εαμική απειλή», η δωσίλογη κυβέρνηση Ράλλη δημιούργησε ένα αντιαμικό μέτωπο, το οποίο έφερε σε στενή συνεργασία τους μέχρι πρότινος πολιτικούς αντιπάλους. Βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί, που το μεταξύ τους μίσος εξέφραζε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τον Εθνικό Διχασμό, ενώθηκαν στον κοινό του αγώνα ενάντια στο ΕΑΜ. Δεν είναι τυχαίο ότι πίσω από τη δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας δεν υπάρχει μόνο ο σφόδρα βασιλικός και αντιβενιζελικός Ιωάννης Ράλλης, αλλά και ο επίσης σφόδρα αντιβασιλικός στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος καθώς και ο βενιζελικός Στυλιανός Γονατάς. Η «αδιανόητη» λίγα χρόνια νωρίτερα αυτή συμμαχία, καταδεικνύει με χαρακτηριστικό τρόπο τις τεράστιες αλλαγές που προκάλεσε σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο η κατοχική περίοδος.

Η αιματηρή καταστολή τόσο των κινητοποιήσεων που οδήγησαν στην απόσυρση του μέτρου της πολιτικής επιστράτευσης όσο κυρίως αυτών της 22ας Ιουλίου 1943 ενάντια στην επέκταση της ζώνης κατοχής του βουλγαρικού στρατού στην Κεντρική Μακεδονία, οδήγησαν στην αλλαγή της αντιστασιακής τακτικής του ΕΑΜ. Το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1943 το κέντρο βάρους της αντιστασιακής δράσης μεταφέρθηκε από το κέντρο της πόλης στις συνοικίες της. Παράλληλα ο μέχρι τότε αγώνας με αμιγώς πολιτικά μέσα, πλαισιώθηκε και από την ένοπλη διάστασή του με τη συγκρότηση των πρώτων ομάδων του ΕΛΑΣ σε κάθε συνοικία. Το ΕΑΜ δεν μπορούσε να «δίνει» διαρκώς νέους νεκρούς αντιπαραθέτοντας άοπλους διαδηλωτές απέναντι στα άρματα των κατακτητών και στα όπλα των Ελλήνων Χωροφυλάκων και Αστυνομικών.

¹¹ Για μια αριθμητική εκτίμηση των θυμάτων που προκάλεσε η δράση των Σωμάτων Ασφαλείας, αλλά και αυτών της ΟΠΛΑ και του ΕΛΑΣ, καθώς και για μια αναλυτική παρουσίαση της δράσης τους και του ρόλου που είχε η βία στην κατοχική Αθήνα, Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 261-320.

Οι κινητοποιήσεις ενάντια στο μέτρο της πολιτικής επιστράτευσης, αποτέλεσαν σημείο καμπής τόσο για την ανάπτυξη του εαμικού αντιστασιακού κινήματος στην Αθήνα, όσο και για την πολιτική που ακολούθησε η δωσίλογη ελληνική κυβέρνηση και οι δυνάμεις κατοχής. Η μεγάλη αυτή νίκη του λαϊκού αντιστασιακού κινήματος, όπως και πολλές άλλες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πτυχές του, δυστυχώς παραμένουν άγνωστες, στερώντας από τις νεότερες γενιές τη δυνατότητα να αντλήσουν χρήσιμα συμπεράσματα για τη διαμόρφωση της πολιτικής στο παρόν.